

herstructureringsplannen van het concern vragen. Zij waren door de oorlog op de achtergrond geraakt. In de jaren vijftig breekt mede in het kader van de nationale industrialisatie een periode van ongekende groei aan. Dan vertoont ook de Amerikaanse dochter een stormachtige ontwikkeling.

Als eindindruk resteert dat Blanken een helder, open en evenwichtig boek heeft geschreven dat tot het beste behoort wat op bedrijfshistorisch terrein het licht heeft gezien. Enige kritiek rijst alleen bij ondergeschikte punten, zoals ten aanzien van de bekende voorgenomen handelsmissie naar Zuid-Amerika (1935). In het feit dat Ernst Heldring zich toen verzette tegen het opnemen van managers in de delegatie, zie ik geen *dédain* voor de groeiende invloed van internationale concerns maar eerder de wens uitsluitend topfiguren op te nemen, zoals men ook tegenwoordig nog doet. Bij de talloze, zeer functionele afbeeldingen ontbreekt tenslotte naar mijn smaak veelal een informatief onderschrift, bijvoorbeeld een jaartal in ruim dertig gevallen.

Joh. de Vries

G. Harinck, R. Janssens, ed., *Het Amersfoorts congres van 1948* (Ad chartas-reeks I, Groen van Prinsterer-reeks van het GPV LXXXIII; Barneveld: De Vuurbaak, 1998, 160 blz., f 24,75, ISBN 90 5560 143 8); R. Kuiper, W. Bouwman, ed., *Vuur en vlam, II, De organisatie van het vrijgemaakt-gereformeerde leven 1944-1994* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 1998, 352 blz., f 49,90, ISBN 90 6064 944 3).

Het Gereformeerd Politiek Verbond behoort tot de stabiele elementen van het Nederlandse politieke bestel. Zijn vertegenwoordigers Jongeling, Verbrugh, Schutte en Van Middelkoop hebben sinds 1963, toen het GPV voor het eerst een zetel verwierf, zich gerespecteerde leden van de Tweede Kamer getoond. Het GPV bestond toen in 1963 reeds vijftien jaren, want als zijn geboortedag hanteert het GPV de eerste april 1948. Ondanks die ietwat frivole datum vond de oprichting plaats op stevige bodem, in een zaaltje van een gereformeerde kerk aan de Amersfoortse Zuidsingel, tijdens een driedaags congres van vrijgemaakt-gereformeerden die, ingeleid door bevlogen theologen vooral, zich bezonnen op hun politieke roeping aan de hand van onderwerpen als 'kerk en koninkrijk Gods', 'de gemeene gratie' en 'het ambt van de overheid'.

Die thema's waren gezien hun achtergronden niet toevallig. De ongeveer duizend aanwezige mannenbroeders waren gepikt en gemazeld in de gereformeerde leer en traditie, geschoold door jaren van kerkgang en bezoek aan catechisatie, knapen-, jongelings-, mannen- en (anti-revolutionaire) kiesverenigingen. Als echte Kuyperianen wisten zij kerk, staat en maatschappij strijdbaar te dienen — niet weinigen hadden in de afgelopen jaren van bezetting en verzet dat ook daadwerkelijk getoond.

Zij behoorden bovendien tot het smaldeel dat zich sinds 1944 vrijgemaakt had van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Vrijgemaakt van het daar oppermachtige synodocratisch gezag dat omstreden leerbesluiten (over doop en verbond) dwingend had opgelegd en vervolgens de belangrijkste tegenstanders daarvan (de Kamper hoogleraren K. Schilder en S. Greydanus) met discutabele procedures had afgezet, elk verder protest beantwoordend met uitstoting. Hun vrijmaking was op de eerste plaats een eenvoudige daad van solidariteit met geliefde voorlieden en een protestactie tegen hoge heren met hautaine en gladde praatjes en dominocratische gedragingen. Maar de vrijmaking had ook een voorgeschiedenis als een voor-

oorlogse kerkdijk-theologische vernieuwingsbeweging, gericht tegen de dominante verstarde Kuiperiaanse denktrant en traditie in de gereformeerde kerken. Er zat in die vrijgemaakten iets van 'een profetische en tegenculturele partij', constateert James Kennedy in zijn bijdrage tot *Het Amersfoorts congres van 1948*.

De voordrachten en discussies op dat Amersfoortse congres waren dus principieel en geanimeerd, maar dat kon niet verhullen dat eensgezindheid ontbrak. Met name over de eigen plaats en toekomst in de orthodox-protestantse zuil. Er waren reeds op enkele plaatsen vrijgemaakte kiesverenigingen ontstaan (de ontstaansgeschiedenis van de eerste, te Berkel in 1946, wordt in *Het Amersfoorts congres* beschreven); er klonken stemmen afscheid te nemen van het gehele antirevolutionaire beginselencomplex en zich te concentreren op een politiek alleen gebaseerd op de bijbel en de geloofsbelijdenis van de kerk. Anderen wilden minder ver gaan, en liever het antirevolutionaire erfgoed zuiveren of radicaal gaan toepassen. Gemeenschappelijk was wel een duidelijke gevoeligheid over samenwerking met de niet-vrijgemaakte gereformeerden na de kerkelijke breuk, maar er werd verschillend gedacht over de betekenis van dat zogenaamd 'ethisch conflict' (hoe kun je 's maandags op een kiesvereniging samen bidden met dezelfde mensen die je zondags uit de kerk gezet hadden?).

De belangrijkste opiniemaker onder de vrijgemaakten, K. Schilder, bezat kennelijk geen duidelijk beeld van de toekomst van de vrijgemaakte groep en was zeker niet uit op de opbouw van een eigen minizuil. Maar hij hanteerde die verzelfstandiging wel als een drukmiddel in de strijd om zijn kerkelijk gelijk; daarom stelde hij het ethisch conflict centraal. Het congres volgde hem en besloot contact op te nemen met de top van de ARP. Maar in de marge van het congres zonderde zich een klein en besloten groepje van ongeduldige dominees en vertegenwoordigers van vrije kiesverenigingen af en richtten een landelijke contactraad op. De premature geboorte van het GPV, zoals J. P. de Vries het in *Het Amersfoorts congres* typeert.

De AR-leider Jan Schouten stond open voor een bespreking van vrijgemaakte politiek-ideologische kritiekpunten op het AR-programma, waartoe trouwens ook anderen aandrongen zoals bijvoorbeeld de invloedrijke partij-ideoloog prof. dr. H. Dooyeweerd. Maar de kerkelijke breuk wilde noch kon Schouten bespreken: de ARP was een beginselpartij, geen kerkelijke partij, en de facto een interkerkelijke partij. Het gesprek van de vrijgemaakte delegatie met de partijtop was dus bijvoorbeeld mislukt. Het maakte de vertrouwensbreuk tussen de meerderheid van de vrijgemaakten en de kerkelijk-politieke leiders van de zuil onherstelbaar. In 1950 stemde 56 procent van de vrijgemaakten op het GPV.

Dat laatste getal ontleen ik aan een handige statistische bijlage met het ledenverloop van kerkleden en hun partijkeuzes in *Vuur en vlam*, een bundel over de ontwikkeling van het vrijgemaakte organisatieleven. Wie dat boek gaat lezen, moet eigenlijk beginnen met het laatste opstel, van de hand van dezelfde Amerikaanse historicus James Kennedy die *Het Amersfoorts congres* opende. Onder de even fraaie als inzichtgevende titel 'De kerk als tegencultuur' geeft Kennedy namelijk een analyse en verklaring van de driftige vrijgemaakte aandrang, eigen (kerkelijke) gereformeerde organisaties te stichten, op den duur een ware minizuil vol.

De bundel biedt ook een eerste historische beschrijving van twee ook in eigen kring zeer verschillend beoordeelde voorbeelden, het Gereformeerd Maatschappelijk Verbond (opgericht 1952; beschreven door Anton van Renssen) en de Gereformeerde Omroep Vereniging (een latertje aan de vrijgemaakte boom: opgericht in 1968, en met enige onderkoelde verbazing beschreven door S.j. Kuijper).

De eerste helft van *Vuur en vlam* is gewijd aan de bekendste vrijgemaakte organisatie, het GPV, en de betrokken bijdragen beschrijven de op het Amersfoortse congres ingezette ontwikkeling. Het GPV telde vanaf het begin twee stromingen. Alle leden wilden een politiek, gefun-

deerd op bijbel en gereformeerde geloofsbelijdenis. Of dat ook betekende, dat het (vrijgemaakte) kerklidmaatschap voorwaarde was voor het partij lidmaatschap is onduidelijk. Of diende het GPV als elke andere partij leden te werven op grond van een beginselprogramma? Bovendien kende het verbond aanvankelijk een losse, platte organisatie en weinig ervaren politici, terwijl het diende als proeftuin voor allerlei nieuwe ideeën. Dat waren dus even zoveel recepten voor tegenstellingen en conflicten. Het verhaal van die strijd tussen de 'kerkelijke' en 'politieke' stromingen is weinig verheven, maar het resultaat is duidelijk: in de strijd om de identiteit van het GPV heeft stap voor stap de 'kerkelijke' richting moeten buigen voor de 'politieke', zodat het GPV een politieke partij als alle andere is geworden, met een eigen beginselprogramma, duidelijke politieke boodschap en efficiënte organisatie, en thans rijp is voor de hoogste stap van ontwikkeling: de opheffing terwille van een samengaan met zijn ideologische dochterpartij RPF in een niet kerkelijk gebonden beginselpartij.

De opstellen in *Het Amersfoorts congres van 1948* en *Vuur en vlam* gaan dus vooral over de interne kerkelijke en partijpolitieke machinaties en ontwikkelingen, en over voormannen die ook maar mensen waren. Zij vormen deskundig en leerzaam bij tijden een ontlusterend verhaal, het verslag van de ontdekkingsreis naar eigen voorgeschiedenis van de jonge en zeer kritische vrijgemaakte generatie van nu. Dat is tevens het grootste tekort van beide bundels. De blik is vooral naar binnen gericht, de vrijgemaakte wereld wordt zelden in de bredere socioculturele context en ontwikkelingen geplaatst. De auteurs beantwoorden te weinig de vragen van de omgeving: hoe kon de vrijgemaakte minizuil ontstaan en zijn plaats in het centrum van de protestantse orthodoxe verwerven? Wat biedt het vrijgemaakte experiment? De buitenwereld heeft bijvoorbeeld meer aan een analyse en ontwikkeling van de politieke boodschap van het GPV, vanaf het begin een opmerkelijke combinatie van antirevolutionaire traditie en maatschappijkritiek. Meer aan de standpunten van zijn Haagse vertegenwoordigers in allerlei socio-politieke zaken, dan aan de finesses van hun kerk-politieke opstelling in interne vrijgemaakte discussies. Die kant van de geschiedenis en ontwikkeling van de vrijgemaakte wereld komt in *Vuur en vlam* karig aan de orde, zeker wat het GPV betreft. Afgezien dan van een bijdrage over de denkwereld van Piet Jongeling, uit de beginjaren 1948-1958 dat hij hoofdredacteur van het *Gereformeerd Gezinsblad* was, enigszins aangevuld door een bijdrage van Willem Bouwman over de huisideoloog van het GPV, dr. A. J. Verbrugh, in *Het Amersfoorts congres*.

G. J. Schutte

P. de Kroon, e. a., ed., *In verband met Brabant. Beschouwingen bij het vijftigjarig bestaan van het PON* (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland VIII; Gemert: Stichting zuidelijk historisch contact, 1997, 252 blz., ISBN 90 70641 59 3).

Deze bundel is uitgegeven omdat het Provinciaal opbouworgaan Noord-Brabant (PON) in 1997 vijftig jaar bestond. De bundel bevat een inleiding en een negental bijdragen, verdeeld in vijf ongelijke hoofdstukken, die elk weer zijn onderverdeeld in artikelen. In de hele bundel zijn mooie foto's te vinden van Brabant anno 1997.

In het eerste hoofdstuk schetst Jan Walravens onder de titel 'Lonkend perspectief of afschrikkend toekomstbeeld, het welvaartsplan voor Noord-Brabant (1947-1949)' (13-34) het ontstaan van het PON. De visie op de toekomst werd kort na de oorlog door de provincie vastgelegd in een drietal rapporten, die tezamen het welvaartsplan werden genoemd. Daarin werd aangegeven dat de opnamecapaciteit van de landbouw geen gelijke tred hield met de bevolkingsgroei